

М.М.БАХТЫБАЕВ

ТАЛАС ӨЗЕНІНІҢ ЖОҒАРҒЫ АҒЫСЫНДАҒЫ
КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

В статье рассматривается история изучения «Таласских памятников» верхнего течения реки Талас, выявленных в конце XIX в. членами Туркестанского кружка любителей археологии и финно-угорской экспедиций.

Makalede XIX asrın sonunda Türkistan arkeolojik grubu ve Finno-Ugur seyahatçilerinin Talas nehri boyundan bulduğu 'Talas abidelerinin' okunmuş tarihinden bahsediliyor.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірме мүшелері ашып, ғылыми айналымға енгізген көптеген археологиялық ескерткіштерді Кеңес дәуірінде кеңінен жаңа методология негізінде қайта зерттеп, олардың инструментальды өлшемдері алынып, толық сипаттамалары жазылды. Бұл жұмыстарды кейінгі зерттеулер алдына қойған өзекті мәселелерінің бірі болды.

Үйірме мүшелерінің ішінде, Әулиеата уезінде атқарған зерттеу жұмыстарының белсенділігімен ерекше көзге түскен - В.А.Каллаур болды. Ол 1843 жылдың 6 ақпанында Минск қаласында дүниеге келген. 1865-1867 жылдары аралығында, ол Санкт-Петербургтегі Константиновский училищесінде оқып, оны бітірген соң подпоручик пенінде 3-і Орынбор батальонында әскери қызмет атқарды. В.А.Каллаур 1876 жылы әскери қызметтен кетіп, Түркістан генерал-губернаторлығының Әскери-халық басқармасына қызметке ауысады. 1876 жылдың 17 наурызында №49 бұйрық негізінде, ол Әулие ата уез басшысының аға көмекшісі болып тағайындалады. Ал, 1880-1898 жылдар аралығында Әулие ата уезі басшысы қызметін атқарады [1, 9].

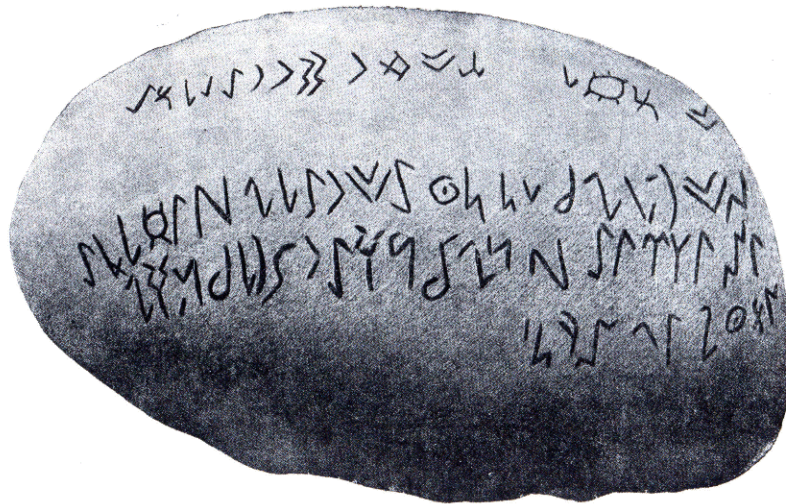
В.А.Каллаур 1896 жылдың 26 ақпанында өткен үйірме отырысында үйірме мүшелігіне қабылданып [2, 9-11], Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің жұмысына белсене кірісіп, Әулиеата уезінде орналасқан ескерткіштердің зерттелуіне сүбелі үлес қосқан зерттеушілердің бірі болды.

В.А.Каллаур атқарған ізденіс жұмыстарының ішінде ерекше орын алатын - көне түркі жазу ескерткіштері болып табылады. Талас өзенінің жоғарғы ағысында ашылған бұл ескерткіштерінің үйірме үшін маңызы зор болды. М.Е.Массон, бұл туралы былай деп жазды: «Дешифровка рунических древнетуркеских надписей – один из выдающихся успехов, выпавших на долю мировой тюркологии, а обнаружение их в долине Таласа, ...ставилось в особую заслугу всей деятельности Туркестанского кружка любителей археологии в Ташкенте...» [3.5].

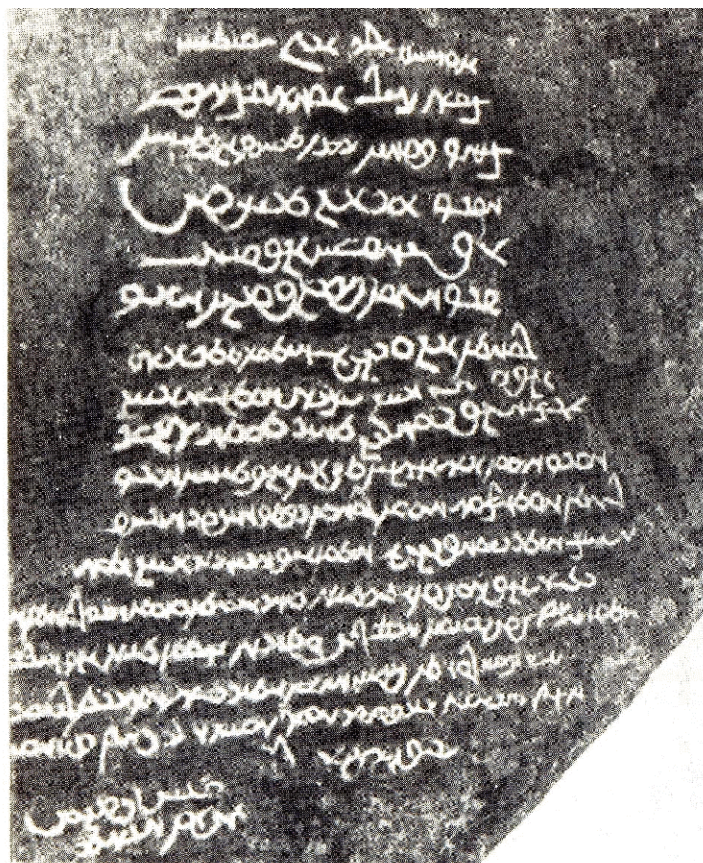
В.А.Каллаур 1896 жылдың қараша айында Айырмай жазығындағы,

Қалба патқалына барар жолдың бойында, Дмитривское ауылынан 8 верст жерден, төрт қатардан тұратын жазуы бар тасты ашып (1-сурет), оның сипаттамасын берді. Жазуы бар құмтастың алғашқы орнынан екі қадам жерге қозғалтылғандығын, ол басташқыда 7,5 вершок тереңдікке көмілгенін атап өтіп, тас өлшемдерін берді: ұзындығы 1,75 аршын, биіктігі 10 вершок. Тастың бетіндегі жазулар жақсы сақталған. Бірінші қатардағы жазудың ұзындығы 1 аршын 7 вершок, екінші қатардағы жазу ұзындығы 1 аршын 9 вершок, үшіншісі – 1 аршын 7,5 вершок, ал төртіншісі – 9 вершок. Сонымен қатар, В.А.Каллаур 1898 жылдың мамыр айында жергілікті тұрғын Бердіқожин берген мәліметке сүйене отырып, орқұн жазуы бар екі тасты тауып, олардың көшірмелерін түсірді. Бірінші таста бес қатар жазу сақталған, ал, алтыншы қатардағы жазу өшіп кеткен, оның ұзындығы $1\frac{1}{2}$ аршын. Ал, екінші таста кескінделген он бір қатар жазудың бір бөлігі табиғат әсерінің салдарынан бұзылған. Оның ұзындығы 3 аршын болып келген. Екінші тастағы жазулардың - 5 қатары жақсы сақталған, 3 қатары толық емес және 3 қатары өшіп кеткен [4.124-127].

Осы жылдың 5 мамырында, Талас өзенінің жоғарғы ағысында қазба жүргізу және жазуы бар тастарды іздестіру мақсатымен Г.И.Гейкель басқарған Фин-Угор ғылыми қоғамының археологиялық экспедиция осы өңірде зерттеу жүргізіп, орқұн жазуы кескінделген екі ескерткіш ашты. Сонымен бірге, экспедиция мүшелері барон К.Мунке мен О.Доннер В.А.Каллаур ашқан Құлансай патқалындағы №1 (2-сурет), Терексай патқалындағы №2 және №3 тастардағы жазуларды қайта зерттеді [4.123-124].

1-сурет. 1896 ж. В.А.Каллаур ашқан бірінші «Талас ескерткіші»

2-сурет. В.А.Каллаур ашқан «Шиимтас» ескерткіші

Әулие ата уезінде алғашқы көне түркі жазуының табылуы Қазақстан мен Орта Азияны мекендеген түркі тайпалары арасында орқұн әлішпесі қолданылғанын көрсетіп, осы уақыттан бастап орталықта орналасқан ғылыми ұйымдар мен белгілі зерттеушілер үйірме атқарған жұмыстарына қызығушылықпен қарай бастады.

1893 ж. 15 желтоқсанында, Дания корольдігі Ғылым академиясының отырысында, В.Томсен көне түркі жазуының құпиясын пешу жолындағы ізденістерінің нәтижесі туралы баяндады. В.Томсен «Депифровка Орхонских и Енисейских надписей» атты мақаласында: «Язык надписей оказался настоящим тюркским наречием, совершенно готманичным, очень близко родственным уйгурскому, но не совсем с ним тождественным. В некоторых отношениях орхонское наречье кажется более первобытным» дейді [5, 8]. Бұл оқиға, Талас өдірінде ашылған көне түркі жазуларын да аударуға мүмкіндік берді.

XIX ғ. соңында Талас өңірінде табылған көне түркі жазуларын академик В.В.Радлов [5, 14], П.М.Милиоранский [6, 271-272] және XX ғ. бірінші жартысында шетелдік ғалымдар Ю.Немет [7] пен Х.Н.Оркун [8] зерттеп, қайта аударды.

1897 ж. 25 ақпанында өткен Орыс археологиялық қоғамының Шығыс бөлімінің отырысында П.М.Милиоранский, В.А.Каллаур ашқан тастағы жазуда 17 орқұн таңбалары кездесетіндігін атап [9, с.ІІ; 1, 20], оның алғашқы аудармасын - В.В.Радлов жасады. Ал, XX ғ. 30-шы жылдары орқұн жазуларын белгілі ғалым лингвист С.Е.Малов қайта зерттеп, олар эпитафия екенін атап өтті [10, 57-63; 11, 74-75].

1925 жылы Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі Ортаазиялық комитеті (Средазкомстарис) тарапынан құрамында профессор Б.П.Денике және инженер М.М.Логинов бастаған «екінші» археологиялық экспедиция ұйымдастырылып [12, 31], зерттеу барысында Б.П.Денике экспедициясы Әулиеата қаласынан тас бағана мен орқұн жазуы бар тасты тапқанын жазады [13, 30]. Кейінірек, С.Е.Малов табылған жазудан түсірілген көшірмесіне сүйене отырып, көне түркі жазуы бар бұл тасты В.А.Каллаур ашқан тас екенін анықтайды [10, с.58].

С.Е.Малов бұл жазуды В.В.Радлов қолданған ретпен оқып, қайта аударды:

- (1) Устроив свои владения (?); мое геройское имя Удун, от вас (я отделился, т.е. умер)
- (2) Жена его в печали своей осталась вдовой
- (3) Его младшие братья: Кара-барс и Огул-барс,
- (4) в отношении своих товарищей (отделился) [8, 59].

Сонымен қатар, С.Е.Малов 1898 жылы В.А.Каллаур және Фин-угор экспедициясы Айыртамойда ашқан төрт көне түркі жазуларын зерттеп, сипаттамасын береді. Осы ескерткіштер (Талас ескерткіштері) жайлы 1898 жылы жарық көрген П.М.Милиоранскийдің мақаласында, 1918 жылы - Г.Гейкелдің монографиясында зерттеулер толығымен сипатталып, 1926 жылы профессор Ю.Немет және 1939 жылы Х.Н.Оркун олардың аудармасын жасады [14, 15].

В.А.Каллаур Айыртамойда тапқан екінші Талас ескерткішін 1936 жылы С.Е.Малов және 1970-шы жылдары Ч.Джумагулов аударып, оған қосымша түсініктеме береді.

Екінші ескерткіштің аудармасы (С.Е.Малов бойынша):

- (1) Верные друзья «Тридцати огланов-юношей». В год Обезьяны, семнадцатого числа,
- (8) случилось
- (2) Мое имя «Черный чур», почетное имя – «Снег не распустит» (или «Черту (финиш) не пропустит»)
- (7) имя сына его Агулт (?)

- (3) Нижнее (?) мое государство обходя и проежая, я допустил появиться красным и белым пятнам (на лице).
(6) Имя жены – Тучаян, имя сына «Черный чур»
(4) «Черный чур»; - «Совершенно гнедой» ... «Не распускающий снег» (?).
(5) «Черный чур» ... от своих родственников отделился (т.е. умер) [10, с.60-61].

Екінші ескерткіштің аудармасы (Ч.Джумагулов бойынша):

От пользы и удовольствий «тридцати огланов-юношей» (отделился). В (год) обезьяны, семнадцатого числа случилось.

Мое имя – «Черный чур», почетное имя – «Снег не распустит» (или: «Черноту не минует»).

Имя сына его Агулт (?)

Нижнее (?) мое государство обходя и проежая, я допустил появиться красным и белым пятнам на своем лице.

Имя жены – Тучаян, имя сына «Черный чур».

«Черный чур» - «Совершенно гнедой», «Не распускающий снег».

«Черный чур» от шестидесяти благ и своих родственников отделился (т.е. он умер) [15, с.33].

Екінші Талас ескерткішінің басқаларға қарағанда бір ерекшелігі, бұл жазуда цикликалық жануарлар күнтізбесі бойынша уақыты келтірілген және онда 150-ге жуық таңбалар бар.

Үшінші (С.Е.Малов бойынша төртінші ескерткіш) тастағы жазуды П.М.Милиоранский және С.Е.Малов аударды.

П.М.Милиоранскийдің аудармасы:

1) вы не взяли (??) ... 2) ? низкие вы люди, юноша Чогул (?) погиб (или: юноша с Чугулом остался) ... 3) имя его Чур (или Чора), с тридцатью 4) юношами (или огланами) телохранителями (?) он разлу- 5) чился [6, 272].

С.Е.Маловтың аудармасы:

Имя его – Чур. От вас, тридцать огланов, от выгод и благ (мира) он отделился (т.е. умер). Вам, доверенные мужи, Оглан-чур, наследуя, остался. Жена его вдовой осталась [11, 75].

Фин-угор экспедициясы ашқан төртінші (С.Е.Малов бойынша үшінші) тастағы жазудың аудармасы:

(1) Я непрерывно ходил (походом) на границу и внутри государства.

(2) Я, Бег-чур сын, от выгод и благ (мира

(3) отделился). Сын его, наследуя, остал-

(4) ся. Печальная вдова осталась

(5)

(6)

және бесінші тастағы жазудың аудармасы:

(1) Разбитая горем княгиня рыдает, старшая бабушка, в отношении вас

(2) Сын ее Умач... дары... блестящее серебро...

(3) ... дары... дары [10, 61-63].

Көне түркі ескерткіштерін зерттеуде Қазақстандық ғалымдар сүбелі үлес қосты. Олардың қатарында белгілі түрколог ғалымдар: Ғ.Айдаров, А.С.Аманжолов, А.Есенқұлов, М.Жолдасбеков [16, 18], Н.Базылхан [17, 117-122] және т.б.

1896 жылы В.А.Каллаур және 1961 жылы П.Н.Кожемяко ашқан жазуларды рунолог Т.Досанов қайта зерттеп, С.Е.Малов, Ч.Джумагулов, И.А.Батманов пен А.Аманжоловтардың аудармаларына талдау жасап, олар жіберген қателіктерге тоқталды [18, 53-69].

Бірінші Талас ескерткішіндегі жазуының аудармасы (Т.Досанов бойынша):

1. По состоявшемуся именованию мое воинское имя Одуи. Вы
2. (Вы) его госпожа, при этом расстовании остались вдовой.
3. Его младшие братья Кара-барс и Огул-барс
4. замкнулись в себе [18, 65-68].

Талас ескерткіштерінің кескінделген уақыты туралы бірнеше пікірлер бар. Г.Гейкель мен Г.Ретциус тастар табылған қорымда жүргізілген қазба жұмыстары барысында пыққан жәдігерлерге сүйене отырып, оларды V ғ.-мен мерзімдесе, С.Е.Малов олар жайлы: «Приурочение этих эпитафий и далее деревянной палочки с рунической надписью к какому-либо столетию затруднительно. Можно только предполагать, что все эти письма не новее VIII в. н.э.» -деп пайымдайды [8, 63]. Л.Р.Кызласов Талас жазуларын, керісінше IX-X ғғ. мерзімдейді [19, 186], ал И.В.Кормушин оларды қарахан кезеңіне (X-XII ғғ.) жатқызады [20, 47].

Бірақ, соңғы екі пікір П.Н.Кожемяконың жазу бар тас табылған жерде және Д.Ф.Винниктің оның қабатындағы В.А.Каллаур ашқан қалашықта жүргізген қазба жұмыстарының нәтижелеріне қайшы келеді. Қорымның бір бөлігі бұзылған, оның үстіне қарахан кезеңінің бекінісі салынғаны (орғағасырлық Кескінтөбе) анықталды. Д.Ф.Винник Кескінтөбе қалашығында тоғызыншы орқұн жазуы бар тас табылған жерде кесік салып, қазба барысында – қалашықтың солтүстік-батыс бұрышында, 4 м тереңдікте жазуы бар бір тас және онан 2 м солтүстікте тағы бір тас ташты. Зерттеу нәтижесінде жазуы бар тастар қарахан кезеңінің мәдени қабатының астында орналасқанын және бір тас сол кезеңде салынған құрылыс негізіне (фундаментіне) қолданғанын анықталды. Сонымен қатар, Д.Ф.Винник Айыртамойда табылған барлық жазулар мен екі балбал тастың оба қорымымен байланысты екенін алға тартып, оны (оба қорымын) құрылымы ерекшелігіне қарай VI-VIII ғғ. мерзімдейді [21, 94-99].

Белгілі ғалым В.Левшиц И.А.Батмановтың пікіріне сүйене отырып, Талас ескерткіштерінің кескінделген уақытын орқұн жазуларынан (орқұн жазуларының ең ерте кезеңі VII ғ. екінші жартысымен мерзімделген) кейін жазылған, -деген пікір айты [22, 89].

Қазіргі таңда, белгілі ғалым С.Г.Кляшторный Талас ескерткіштеріндегі жазулар типология жағынан эпиграфикалық енисей руналарына жақын

екенін, бірақ стилистика жағынан олардан төмен және өткен тарихты білмей Талас жазуларының мазмұны мен терминологиясын түсіну өте қиын екенін алға тартып, Талас ескерткіштерін палеографиялық және текстологиялық негіздеріне сүйене отырып мерзімдеу өте қиын, -деп қорытындылады [23, 90]. С.Г.Кляшторный Айыртамодағы обаларда жерленген билеушілердің эпитафиялық жазуларына сүйеніп, ең жоғарғы титул «чор» (чур) болып табылады, -деп жазады.

Батыс түркі қағандығы кезінде мемлекеттің батыс бөлігі, оның ішінде Талас өңірі де «нушиби» рулар бірлестігі қолында болды. Олардың ру басшылары –«иркин» ал, мемлекеттің шығыс бөлігін билеген «дулу» рулар бірлестігінің ру басшылары - «чор» титулымен аталды. VII ғ. соңында, дулу бірлестігінен шыққан Түргеш әулеті билікке келген соң, «чор» титулы бүкіл мемлекет жерінде қолданылды. С.Г.Кляшторныйдың пікірінше: «Со времени Чабыш-чора Сулука (716-738) слово чор вошло в царскую титулатуру. ... Чабыш-чора Сулук стал первым князем из «черных» тюргешей, он ввел слово “кара” в свою титулатуру. Именно при Сулуке в Таразе утвердилась каратюргешская династия...» -дейді [23, 90]. Чабыш-чора Сулуктан кейін, билік оның ұлы - Тахварсен Кут-чораға (738-739) өтті. Бірақ, 740 жылы қара түргеш билеушілері Тан империясы әскеріне қарсы шайқаста қаза болып, 766 жылы Тараз қарлұқтардың қол астына өтеді. С.Г.Кляшторный VII ғ. бірінші жартысында Талас өңірі бастан кешірген тарихи оқиғаларды және «чор» титулы қара түргеш әулеті билік құрған кезіндегі жоғарғы титул екенін алға тартып, Талас эпитафияларының кескінделген уақытын Чабыш-чора Сулук пен оның ұлы Тахварсен Кут-чора билік құрған кезеңіне (716-739) тура келеді, - деп пайымдайды [23, 91].

Түрколог ғалым Н.Базылхан, В.В.Радлов көне түрік тілінің тілдік, жазулық, морфологиялық ерекшеліктерін ескере отырып - үш диалектке, Н.А.Баскаков үш кезеңге (Алтайлық, Хүн және Көне түрк), ал С.Г.Кляшторный жазба ескерткіштерін тарихи-саяси (этникалық) тұрғыдан бөлгенін алға тартып, жазба ескерткіштеріндегі тарихи оқиғаларды тарихи-деректанулық тұрғыдан топтастырудың маңыздылығы зор, - деп пайымдайды [24, 111].

В.А.Каллаур 1896 жылы ашқан ескерткіштің жазуы ерекше әдіспен (дукт) және бірінші екі қатар төменнен жоғарыға қарай кескінделгенін, жазу солдан оңға қарай жазылғанын, екінші екі қатар бірінші қатарға қарағанда теріс кескінделгенін және оңнан солға қарай жазылғанын алға тартып, Т.Досанов келесі тұжырымға келді: «Тем не менее это самый верный палеографический признак, свидетельствующий о том, что данный памятник является самым древнейшим среди известных каменописных текстов и составлен гораздо древнее V века» [18, 69]. Т.Досанов руникалық жазу Енисей өңіріне Жетісу өңірінен келген. Оларды өздерімен бірге үйсіндер әкелген, деген пікір айтты.

В.А.Каллаур және Фин-угор экспедициясы Айыртамой жазығында ашқан 5 орқун жазуы бар тастардан басқа, 1961 жылы археолог П.Н.Кожемяко жаңадан, бұрын ғылымға белгісіз болып келген, көне түрк жазуы бар 1 тас және Д.Ф.Винник басқарған экспедициясы 3 тасты ашты [25, 3-10]. Ғылыми әдебиеттерге П.Н. Кожемяко ашқан тас – сегізінші Талас ескерткіші (С.Г. Кляшторный бойынша - алтыншы), ал Д.Ф.Винник ашқан жазулар – тоғызыншы, оныншы және он бірінші Талас ескерткіштері атымен енді.

В.А.Каллаурдың Құлансай мен Терексай патшалдарынан ашқан жазулары да ғылыми ортада қызығушылық туғызып, жан-жақты зерттелді. В.А.Каллаур жартастардағы жазуларды ұйғыр тілінде жазылған деген пікір айтып, 1897 жылдың 10 қараша күні өткен Үйірме отырысында, Құлансайда табылған жазу жайлы В.Р. Розеннің хаты оқылды. Онда «Әулиеата уезінде В.А.Каллаур тапқан бұл жазулардың ұйғыр тілінде жазылғаны сөзсіз. Оған, академик В.В.Радлов бірнеше есімдерді анықтады» - делінген. Алайда, В.А.Каллаур Құлансай мен Терексайда табылған жазулар ұйғыр тілінде жазылған болмаса да, бұл жазулар көне жазу екені сөзсіз және оларға назар аудару қажеттілігін атап өткен [26, 6].

В.А.Каллаур Құлансай және Терексай патшалдарында ашқан жазуларды - 1923 жылы П.П.Иванов, 1930 жылы М.Е.Массон қайта зерттеді. П.П.Иванов 1934 жылы жарық көрген өзінің мақаласында, 1923 жылы Талас өзенінің жоғарғы ағысында жүргізген археологиялық зерттеулер нәтижелеріне тоқталды. 1923 жылдың 12 маусым күні, ол Құлансай патшалығындағы «Шиимтас» тасындағы жазуды көріп, келесі күні басқа патшалдарға барлау жүргізу кезінде, олардың бірінде Шиимтастағы жазуларға ұқсас тасқа жазылған жазу тапқанын атап өткен. П.П.Иванов тастардағы жазулардың көшірмесін түсіріп, оларды лингвист ғалымдар С.Е.Малов пен Н.Н.Поппе зерттеп, С.Е. Малов жазулардың ұйғыр тіліне ұқсамайтынын алға тартып, ал Н.Н.Поппе бұл жазулар моңғолша болуы мүмкін емес, - деп жазды [27, 241-251].

П.П.Ивановтың «К вопросу о древностях в верховьях Таласа» атты мақаласын жан-жақты қарастырып зерттеген М.У.Турадилов, мақалада жаңа тасқа жазылған жазу жайлы келтірілген мәліметтердің жазылу мәнеріне қарай және онда сілтеме жоқтығын алға тартып, П.П.Иванов, В.А.Каллаурдың 1897 жылы Терексай патшалығында ашқан жазулары жайлы хабарсыз болған, -деген тұжырымға келеді. Сонымен бірге, М.У.Турадилов Терексайда П.П.Ивановтың тапқан төрт тік жазылған жазуы, 1930 жылы осы патшалдағы сарқырама маңынан М.Е.Массон ашқан жазу болуы мүмкін - деген пікір айты.

Шиимтастағы жазуларды зерттеу мақсатымен М.Е.Массон мен Т.Миргиязов 1930 жылы Құлансай патшалығында болып, оның қабатында жатқан патшалдың жартастарынан, кескінделген көне жазулардың табылғанын атап өтті [3, 12]. Оның бірі - көне түркі, ұйғыр және белгісіз

әліппемен жазылған. Ал, екіншісі – төрт қатарлы, «999» жылмен мерзімделген, кейінгі ұйғыр жазуы. Кейінгі зерттеулер, М.Е.Массон тапқан бірінші жазу - 1897 жылы В.А.Каллаур ашқан №2 тастағы жазу екендігін көрсетті. Себебі, кейінгі зерттеулерде, В.А.Каллаур Терексайда ашқан ескерткіштен басқа, үш әліппемен жазылған жаңа бірде-бір ескерткіш аталмайды.

М.Е.Массон мәтіндер арасынан, екі қатар руникалық жазуды анықтап, олардың көшірмелерін түсірді. С.Е.Малов 1931 жылы жазулар көшірмесін зерттей келе, эпиграфиканың негізгі бөлігі ұйғыр тілінде емес, моңғолша жазылған, -деген жаңсақ пікір айтты [28, 17-38; 15, 37].

Қырғыз КСР Ғылым академиясының жалпы түркология мен дүнғантану бөлімі 1896-1897 жылдар аралығында В.А.Каллаурдың ашқан ескерткіштерін қайта зерттеу мақсатында, 1964 жылы арнайы экспедиция ұйымдастырды. Зерттеу барысында Құлансай мен Терексайда орналасқан ескерткіштер суретке түсіріліп, жазулардың толық көшірмелері алынды [29, 102-104].

И.А.Батманов бұл ескерткіштерді 1971 жылы қайта зерттеп, жазулардың жаңа көшірмелерін жасады [30, 16, рис.9]. Бұған қоса, осы жазулар жайлы зерттеулерді Ч.Джумагулов, Д.Ф.Винник, С.Садықов, У.Асаналиева, К.Аширалиева секілді мамандар да жүргізді. XX ғ. 60-шы жылдары, түрколог Э.Р.Тенишев Терексайда 1930 жылы М.Е.Массон ашқан төрт қатарлы жазуды аударды: «1.Что за монахи, что за колокол! 2.1590-91 [год], сподвижники, вероучител (и), мирян, 3.Вода чуйских людей, 4.Выйдя из озера, низвергается водопадом» [31, 148].

Қырғыз КСР ҒА Тарих институтының Қырғыз археологиялық экспедициясының эпиграфикалық тобы XX ғ. 70-шы жылдардың басында патшалардағы жазуларды зерттеп, оның мүшесі иранист-согдолог В.А.Левшиц бұл жазулардың соғды тілінде жазылғанын анықтап, жазулардың толық дешифровкасын жасап аударды [32, 78-85]. Жазулар негізінен соғды графемасымен берілген көне түрк тілінде жазылған. Онда, патшалар арқылы керуен жолымен өткен жолаушылардың есімдері жазылған. Жазулардың арасында, ұйғыр тілінде жазылған бірнеше қысқа жазулар да бар [15, 38-39].

В.А.Левшицтің мерзімдеуі бойынша, ең көне жазу Терексай патшалығындағы сарқырама маңындағы жазу, оның аудармасы: «275-й год (эры) Хосрова. Мы написали эту надпись – государь Кюль-тегин Алп-таркан». «Хосроу» жыл санау бойынша 275 ж. - біздің 906/7 жылға тура келеді.

Терексайдағы жартастағы жазулардың ішінде - 7 тік қатар соғды тіліндегі және 3 қатар руникалық жазулар, В.А.Левшиц бойынша Орта Азиядағы ең үлкен және бүлінуге қатты ұшыраған ескерткіш. Онда көптеген түрк ерлері мен әйелдерінің есімдері, сонымен бірге кейбір ер азаматтардың есімдеріне қосымша «богра», «алш-таркан» және т.б. титулдары, ал әйелдердің есімдеріне қосымша «хату» титулдары жазылған. Жазулардың

бірінде, тексті жазған автордың есімі жазылған: «Государь Алш-богра это написал», ал тексте - Алш-богра 14 ақ сүйек «патша» титулының иегерлері - жергілікті билеушілерді өзіне шақырып, оларға сый-сияпат көрсетті деп жазылған [32, 78-85]. В.А.Левшиц жоғарыда аталған жазуларды X ғ. мерзімдейді. Ал, бұл екі жазудың оң жағындағы жазуда, уақыты келтірілген - «хосроу эрасының» 371 жылдың «навсарт» айы (б.з. 1002 жылдың сәуір айы).

Ал, Құлансайдағы жазу «хосров эрасының» 394 жылдың алтыншы айымен мерзімделген (б.з. 1025 жылдың тамыз-қыркүйек айы). Бұл ескерткіш уақыты, нақты көрсетілген ескерткіштердің ішіндегі ең кейінгісі болып табылады. Жазуда «хосров» эрасынан бөлек, түрктің 12 жылдық жануарлар күнтізбесі бойынша уақыт эквиваленты берілген – «тышқан жылы». Жазуда 18 есімдер титулдарымен келтірілген және ең соңында 18-ші қатарда тексті жазған авторының есімі жазылған – «шапағатты» Күлгак [32, 78-85].

Қорыта келгенде, қазіргі таңда, ұлттық мәдениет тарихының ең басты белгісі – жазу-сызу мәдениеті, оның ішінде көне руникалық жазу - біздің төлғума болмысымыздың айғақты көрсеткіші болып табылады.

Талас өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан көне түркі жазба ескерткіштері соңғы жүз жыл бойы ғалымдардың назарынан тыс қалмай, жинақталған материалдарын сараптай отырып, зерттеулері жалғасуда.

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Айыртамой патшалығындағы эпитафиялық жазулар VI-VIII ғғ. мерзімделсе, Т.Досанов руникалық жазу Енисей өңіріне Жетісу өңірінен өздерімен бірге үйсіндер әкелген және бірінші Талас ескерткішінің жазуы ерекше әдіспен (дукт) жазылғаның алға тартып оны V ғ. бұрын жазылған деген пікір айты. Ал, С.Г.Кляшторный VII ғ. бірінші жартысында Талас өңірі бастан кешірген тарихи оқиғаларды және «чор» титулы қара түргеш әулеті билік құрған кезіндегі жоғарғы титул екенін алға тартып, талас эпитафияларының кескінделген уақытын 716-739 жж. аралығына тура келеді, -деп пайымдады.

Құлансай мен Терексай патшалықтарындағы соғды әліпшесімен жазылған көне түркі жазуларының тарихи-мәдени маңызы бар. Себебі онда, қарахан түркілер билеушілерінің, ақ сүйектерінің есімдерімен қатар, соғдылардың тіл жағынан түркілену үдерісін де көрсетті.

Әдебиеттер

1.Турадилов М.У. Археологическая деятельность В.А. Каллаура //Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. –Алматы, 2007. -30 с.

2.Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшегося 26 февраля 1896 года в зале Генерал-губернаторского дома //ЛТКЛА, I. –Ташкент, 1896.

3.Массон М.Е. К истории открытия древнетюркских рунических надписей в Средней Азии // Материалы Узкомстариса. –Вып.6-7. –М.-Л., 1936.

4.Каллаур В.А. Новая археологическая находка в Аулиеатанском уезде //ЛТКЛА, III. –Ташкент, 1898.

5.Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1896 года по 11 декабря 1897 года. (Год второй) //ЛТКЛА, II. –Ташкент, 1897.

- 6.Миллиоранский П. Новая археологическая находка в Аулиеатинской уезде //ЗВОРАО. Т.ХІ. –СПб., 1898.
- 7.Nemeth J. Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. Körösi Csoma-Archiv. Bd.II, 1-2. –Budahest, 1926.
- 8.Orkun H.N. Eski türk yazitları. II. –Istanbul, 1939. -160-sf.
- 9.ЗВОРАО. Т.ХІ. –СПб., 1898.
- 10.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. –М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1959. -111 с.
- 11.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. –М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1951. -451 с.
- 12.Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии. Исследование. Ремонт. Реставрация. 1920-1928 гг. –Ташкент: издательство типо-лит. «Правда Востока», 1929.– 40 с.
- 13.Миронов А.М. Организационная, научная и практическая деятельность Средазкомстариса (быв. Туркомстариса) за пятилетие его существования // Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). Выпуск 1. -Ташкент: Средазкомстарис, 1926. -310 с.
- 14.Uğurlu K. Oghun amtları. –Ankara: Ahmet Yesevi vakfi yayınları-7, 1998. -136 sf.
- 15.Горячева В.Д., Перегудова С.Я. Памятники истории и культуры Таласской долины. –Б.:Кыргызстан, 1995. -120 с.
- 16.Бекжан О.Д. Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері. –Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2005. -176 б.
- 17.Базылхан Н. Древнетюркские письменные памятники Казахстана //Туркология. Кыркүйек-желтоқсан, №5-6 (37-38). –Түркістан: Тұран баспасы, 2008. -133-б.
- 18.Досанов Т. Восьмой и первый Таласские памятники (Новые расшифровки) //Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы (Дөңгелек үстел материалдары). –Астана: «Ер-Дәулет», 2004. -232-б.
- 19.Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. –М., 1969. –с.189.
- 20.Кормушин И.В. К основным понятиям тюркской рунической палеографии //Советская тюркология. -1975. –с.47.
- 21.Винник Д.Ф. Новые эпиграфические памятники Таласской долины //Археологические памятники Таласской долины. –Фрунзе: изд. АН Киргизской ССР, 1963. –с.94-99.
- 22.Левшиц В. О происхождении древнетюркской рунической письменности //Советская археология, 1978. VI. –с.89.
- 23.Кляшторный С.Г. Рунические памятники Таласа: проблемы датировки и топографии //Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. №1(230). –Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. –301 с.
- 24.Базылхан Н. Көне түркі бітіктастары мен ескерткіштері: тарихи-деректанулық талдаулар //Туркология. Қаңтар-ақпан, наурыз-сәуір №1-2 (39-40). –Түркістан: Тұран баспасы, 2009. -135-б.
- 25.Винник Д.Ф., Кожемяко П.Н. Памятники древнетюркской письменности из урочища Айртамой //Новые эпиграфические находки в Киргизии (1961 г.). –Фрунзе: изд. АН Киргизской ССР, 1962. –с.3-10.
- 26.Каллаур В.А. Археологическая поездка по Аулиеатинскому уезду //ПТКЛА, II. –Ташкент, 1897.
- 27.Иванов П.П. К вопросу о древностях в верховьях Таласа //Сергею Федоровичу Ольденбургу к пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882-1932. –Л., 1934. –с.241-251.
- 28.Малов С.Е. Таласские эпиграфические памятники //Материалы Узкомстариса. Вып.6-7. –М.-Л., 1936. –с.17-38.
- 29.Сыдыков С.Р. Древние надписи в ущельях Кулан-Сай и Терек-Сай //Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. –Фрунзе, 1964. –с.102-104.

М.М.Бахтыбаев. Талас өзенінің жоғарғы ағысындағы ...

30.Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. –Фрунзе, 1971. – с.16.

31.Тенишев Э.Р. Древнеуйгурские надписи Киргизии //Народы Азии и Африки. -1964. №1. -с.146-149.

32.Левшиц В.А. Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства //Красная Речка и Бурана: материалы Киргизской археологической экспедиции. –Фрунзе, 1989. –с.78-85.

REZUME

М.М.БАХТЫБАЕВ (Turkistan)

THE HISTORY OF THE STUDY “TALAS MONUMENTS” IN THE UPPER REACHES OF THE TALAS RIVER

Article considers the history of the study “Talas monuments” in the upper reaches of the river Talas identified in the late XIX century, members of the Turkestan circle of fans of archeology and Finno-Ugric expeditions number.